

An Analysis of the Magic of Proximity in the Aphorisms of Nahj al-Balagha

(Research Article)

Ramazan Rezaei^{1*} , Zahra Nasri²

Submission Date: 5 October 2023

Revision Date: 8 January 2024

Acceptance Date: 22 January 2024

(Page 25-49)

Abstract

The term 'magic of proximity' expresses some phonetic and musical balances. This term was first proposed by Shafi'i Kadkani. The common sound between words makes them appear next to each other, regardless of their meaning. The musical and phonetic features are the main link between these words. The magic of proximity and coexistence between words that are composed of common sounds attract the audience's attention, and in this way, they do not feel any meaning between these words, and as a result, they are like related words and it is united and accepted. This study aims to analyze the magic of proximity in the aphorisms of Nahj al-Balagha through a descriptive-analytical method relying on Shafi'i Kadkani's point of view. The findings show that the application of the magic of proximity in the framework of the literary arts of repetition, puns, phrasing, sajja, conflict, similitude of parts, consideration of an example, and slang and publishing cause coherence and unity of meaning in the wisdom of Nahj al-Balagha has been the correct combination of words has provided the basis for distinguishing the style of Imam Ali (AS). The use of word arts and their coexistence with each other and having similar phonetic features has created a special harmony, which means that the concepts are expressed with more emphasis. The use of similar elements and phonetic repetitions has created a semantic function in the text. Imam (AS) has created a special harmony between the elements of this wisdom by using the appropriate selection of words and putting them together and using music, and in this way he has established a strong bond between words and music.

1. Associate Professor of Arabic Language and Literature, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

2. PhD of Arabic Language and Literature, Arak University, Arak, Iran

*: Corresponding Author:

Email: R.Rezaei@ihcs.ac.ir

How to cite this article: Rezaei, R., & Nasri, Z. (2024). An Analysis of the Magic of Proximity in the Aphorisms of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(44), 25-49. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29196.3048>

Keywords: the magic of proximity, Inner Music, Nahj al-Balagha, aphorisms.

Extended Abstract

1. Introduction

The term 'magic of proximity' expresses some phonetic and musical balances. This term was first proposed by Shafi Kadkani. The musical and phonetic features are the main link between these words. The magic of proximity and coexistence between words that are composed of common sounds attract the audience's attention, and in this way, they do not feel any meaning between these words, and as a result, accept them like related and united words.

The magic of proximity not only enhances the verbal music, it also enriches the meaning. The magic of proximity exists in all languages, and it can be stated that this phenomenon is stronger in Arabic Language than in Persian. This artistic technique causes the transfer of images, sounds, concepts and the highlighting of words. According to the research conducted, no research has been conducted so far on the magic of proximity in the aphorisms of Nahj al-Balagha; therefore, the present research is considered a new and novel research. Accordingly, the present study aims to answer the following questions:

What are the most important elements in the formation of the magic of proximity in the aphorisms of Nahj al-Balagha?

What effect does the magic of proximity have on creating new meanings in the aphorisms of Nahj al-Balagha?

2. Theoretical Framework

The magic of proximity is more than just the use of puns and verbal virtues. This artistic method manifests itself when the sharing of verbal music and the proximity and proximity of words in form lead to the increase of new meaning and the desired concept is conveyed to the audience with greater power. The topics of substitution and co-occurrence were first raised by the Swiss linguist Ferdinand de Saussure. He provided the basis for linguistic analysis by addressing these topics. It can be stated that the axis of succession is based on similar and the axis of coexistence is based on different factors. In the axis of substitution, relations are based on selection, and in the axis of association, relations rely on combination; in other words, in the axis of association, the choice of words is of great importance, and in the axis of substitution, how words are placed next to each other is

important. These axes have a tremendous impact on the music, the rhythm of the words, and the semantic difference of the speech. Metaphor is related to the axis of substitution, because it arises based on the similarity of the elements, and the metaphor is related to the axis of association, because it appears in terms of linguistic composition.

3. Research Method

This study aims to analyze the magic of proximity in the aphorisms of Nahj-ul-Balagha through a descriptive-analytical method relying on Shafi Kadkani's point of view. The present study, by selecting the words of Imam Ali (AS) as one of the highest Islamic and rhetorical holy books in the field of prose, analyzes the magic of proximity in the short words of Nahj al-Balagha in order to explain to the audience the wise selection of words in the axis of proximity and how they are placed in the axis of succession by Imam Ali (AS).

4. Conclusion

In 'magic of proximity,' the linguistic and literary elements that influence the music of the word are examined. The Magic of Proximity examines literary and linguistic texts on the axes of substitution and coexistence. The axes of succession and coexistence have a great influence on the music of words. The structure of literary texts differs significantly from ordinary and scientific texts, because in literary texts, the way words are chosen and their placement next to each other has a significant impact on the nature of the language and its function. Since Nahj al-Balagha is one of the most valuable Islamic and literary books that benefits from linguistic beauty, it has attracted the attention of many researchers for a long time. Literary analysis and text linguistics are among the issues that have been given special importance among linguistic research. Analyzing the linguistic aspects in the light of the magic of proximity helps the researcher understand the aesthetic aspects of the text.

The artistic and literary skill of the magic of proximity in the form of literary devices such as repetition, pun, alliteration, parallelism, antithesis, similarity of ends, maintaining symmetry, and interspersing, creates coherence and semantic unity in the wisdoms of Nahj al-Balagha. The correct combination of words has distinguished the style of Imam Ali (AS). The use of similar elements and phonetic repetitions has created a semantic function in the text. Imam (AS) has created a special harmony between the elements of wisdom by appropriate selection of words, juxtaposing them next to each other in the axis of juxtaposition, and utilizing music, and,

thus, has established a strong bond between words and music. Imam has added to the semantic load of wisdom through repetition and distinguished the musical structure of his words. The functions of the magic of proximity in the aphorisms of Nahj al-Balagha include immortalizing the word by strengthening the music, enhancing the emotional charge of the word, creating meaning, giving unity and coherence to meanings, better conveyance of the concepts, and strengthening the meaning. Imam Ali (AS) has used various metaphors and allusions in a wise and artistic manner on the subject of succession, each of which contains subtle points. The semantic function of metaphor was actually to convey the concepts and messages intended by Imam through the use of synonyms and their substitutes. The literary art of puns has a strong connection with musical scores, because by creating sound and musical harmony in words following the repetition of letters, a beautiful melody and rhythm is given to the words. Parallelism is a type of artistic technique used by Imam (AS) to create music and harmonize short phrases. By utilizing the principle of analogy, Imam has not only placed similar elements next to each other, but also created proportion and unity between these elements.

References [in Persian]

- Ahmadi, B. (1976). *Text Structure and Interpretation*. Tehran: Centerr Publication.
- Alavimoghaddam, M. (1998). *Theories of Contemporary Literary Criticism (Formalism and Structuralism)*. Tehran: Samt.
- Alipour, M. (1995). *The Structure of the Language*. Tehran: Ferdows.
- Bagheri, M. (2005). *Introduction of Linguistics*. Tehran: Ghatreh.
- Dashti, M. (2011). *Transleted by Nahj al-Balaga*. Qom: Publishing Institue Dar al-Elm.
- Gharekhani, N. (2018). Studing the Semantic of the word Humiliation in by Nahj al-Balaga with approach of Coexistence and Succession. *Quarterly Journal of Nahj al-Balaga Research*, 6(24), 1-19.
- Ghanbariparikhani, N., & Tahrinia, A. B. (2018). Dual Application of the Coherebce Theory and Qualitative Content Analysis in text based Analysis of Imam Ali's(As) Jihadi Seremon. *Imam Ali's Studies*, 11(22), 207-229. <https://doi.org/10.30465/alavi.2021.6042>
- Hoseini, A., Naemi, Z. & At'harinia, M. (2023). The Stylistic Discourse of the 42th seremon of Nahj al-Balaga Based on Halliday's Semantic Fuctional Linguistics. *Quarterly Journal of Nahj al-Balaga Research*, 11(41), 73-95. <https://doi.org/10.22084/nahj.2023.27590.2912>
- Mahdaviara, M., Nuriezaghani, S. M. (2019). Study of Fuction of Music in visualization and imagination in the poetry of Baradony. Bi- Quarterly Journal

- of Contemporary. *Arabic Literary Criticism*, 9(16), num 18, 1-24.
<https://doi.org/10.22034/mcal.2019.1455>
- Masbogh, M., Nasimbahar, N. (2013). The Connection of Music and Rhyme in Khans's poetry. *Research of Lyrical Literature*, 11(20), 255-278.
 - Najafi, A. H. (1999). *Fundamentals of Linguistics*. Tehran: Sokhan.
 - Nourozi, Y. (2022). The Magic of Proximity, in the poetry of Shafikadkani. *Quarterly Journal of Literary Aesthetics*, 53(13), 183-208.
 - Jakobson, Roman (2001). *The Poles of Metaphor and Metaphorical, Structuralism and Poststructuralism in Literary Studies*. Tehran: Sura Mehr.
 - Shafikadkani, M. R. (1998). The Magic of Proximity. *Bokhara Magazine*, 1(2), 15-26.
 - ----- (2006). *Music of poetry*. Tehran: Agah.
 - ----- (2019). *Resurrection of words*. Tehran: Sokhan.
 - Shafikadkani, M. R., & Golchin, M. (2002). Manifestations of the Magic of Proximity in Nasnavi. *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, Tehran University, Issue 4, 5, 29-42.
 - Shahverdi, F., Shahbazi, M., Mokhtari, Q., & Sajjadi, S. A. (2021). Methodology of Imam Ali's(AS) Confrontation with Taboos Acritique of the Generality of the Rule Punishment for all forbidden acts. *Bi-Quarterly Alavi Research Journal*, 12(2), 207-229.
 - Shahverdi, F., Shahbazi, M., Mokhtari, Q. and Sajjadi, S. A. (2023). Study And Analysis of Musical and semantic sameness in Nahj al-Balaga Sedotion Seremon. *Quarterly Journal of Nahj al-Balaga Research*, 11(42), 6-21.
 - Shamloo, Ahmad (2010). *Collection of poems*. Tehran: Negah.

References [in Arabic]

- Abbas, Hassan (1998). *Characteritics of Letters and their meaning*. Damascus: Ittihad al-Kitab al-Arab.
- Anis, Ibrahim (2013). *Language Sounds*. Cairo: Dar al-Elm.
- Ibn Ashour, Mohammadtaher (Bita). *Summary of the Rhetoric*. Tunisia: Tunisian Publication.
- Jordagh, Jorj (1997). *The wonders of Nahj al-Balaga*. Beirut: Al-Ghadeer Center for Islamic Studies.
- Jorjani, Abd al-Ghaher (2002). *Secret of the Rhetoric*. Transleted by Jalil Tajlil. Tehran: Tehran University.
- Odat, Aliyones (2011). *The Stylistic Structures In the poetry of Ahmad's al-Waeli*. Master's degree. Supervisor: Sami Ali Jabbar Al-Mansouri. Iraq: Basra University.

(مقاله پژوهشی)

واکاوی جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج البلاغه

رمضان رضائی^{۱*}، زهرا نصری^۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۱۳ بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۰۲

(از ص ۳۰ تا ۴۹)

چکیده

اصطلاح جادوی مجاورت بیانگر برخی از توازن‌های آوایی و موسیقایی است. این اصطلاح نخستین بار توسط شفیعی کدکنی مطرح شد. آوای مشترک میان واژه‌ها، صرف نظر از معنای دور آنها سبب حضورشان در کنار یکدیگر می‌شود. ویژگی‌های موسیقایی و آوایی عامل اصلی پیوند میان این واژه‌ها است. جادوی مجاورت و هم‌نشینی میان واژه‌هایی که از آواهای مشترک تشکیل شده‌اند، توجه مخاطب را به خویش جلب می‌کند و بدین ترتیب بُعد معنایی میان این کلمات را حس نکرده و در نتیجه آن را مانند واژه‌های مرتبط و وحدت یافته می‌پذیرد. این جستار بر آن است تا به روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر دیدگاه شفیعی کدکنی به واکاوی جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج البلاغه بپردازد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که کاربست جادوی مجاورت در چارچوب صنایع ادبی تکرار، جناس، واج‌آرایی، سجع، طباق، تشابه‌الاطراف، مراعات‌النظیر و لف و نشر، انسجام و اتحاد معنایی را در حکمت‌های نهج البلاغه ایجاد کرده است. هم‌نشینی صحیح واژگان موجب تمایز سبک امام علی (ع) شده است. کاربست صنایع لفظی و هم‌نشینی آن‌ها با یکدیگر و برخورداری از ویژگی‌های آوایی مشابه، هارمونی و هماهنگی ویژه‌ای را ایجاد کرده و بدین ترتیب، مفاهیم با تأکید بیشتری را با خود به همراه دارد. به‌کارگیری عناصر مشابه و تکرارهای آوایی، کارکرد معنایی را در متن به وجود آورده است. امام (ع) با استفاده از گزینش مناسب واژه‌ها و هم‌نشینی کردن آن‌ها در کنار یکدیگر و بهره‌جستن از موسیقی میان عناصر، هماهنگی خاصی را در کلام خویش خلق نموده و بدین ترتیب میان واژگان و موسیقی پیوندی محکم برقرار کرده است.

کلید واژه‌ها: جادوی مجاورت، موسیقی درونی، کلمات قصار، نهج البلاغه.

۱. دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

۲. دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه اراک، اراک، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

موسیقی اصلی‌ترین عنصر تأثیرگذاری و ایجاد لذت در مخاطب به شمار می‌آید. جادوی مجاورت حاصل هم‌نشینی کلماتی است که از لحاظ آوایی به هم نزدیک و از لحاظ معنایی از یکدیگر دور هستند. دوری معنایی تحت تأثیر نزدیکی معنایی واقع می‌شود و به دنبال این ترکیب‌های دارای معنایی دور از هم، معنای بدیع و نو مطرح می‌شود؛ از این رو می‌توان گفت جادوی مجاورت نه تنها موسیقی لفظی را تقویت می‌کند؛ بلکه معنا را نیز غنی‌تر می‌نماید. جادوی مجاورت یکی از اساسی‌ترین عناصر مشخص‌کننده در تأثیرهای زبانی و روش‌های بلاغی به شمار می‌آید، به بیانی دیگر چیزی که برخی از گونه‌های آن در بلاغت ملت‌های گوناگون جهان، سال‌هاست که نویسندگان و اندیشمندان بلاغت، آن را با نام «جناس» یا برابرنهاده‌های آن در زبان‌های دیگر شناخته‌اند و به تقسیم‌بندی‌های گونه‌های آن پرداخته‌اند. بازتاب هنری جادوی مجاورت بر کتاب‌های مقدس از جمله قرآن کریم و شاهکارهای ادبی جهان، مسئله‌ای است که هیچ‌یک از پژوهشگران در آن تردیدی ندارند. در همهٔ زبان‌ها، جادوی مجاورت وجود داشته و می‌توان گفت این پدیده در زبان عربی نیرومندتر از زبان فارسی است. جناس یا سجع، نویسنده را به نگاشتن تشویق می‌کند و این سخن تحت تأثیر جادوی مجاورت کم‌کم به حکمت یا ضرب‌المثل تبدیل شده است. جادوی مجاورت تأثیر بسزایی در شکل‌گیری نظام فکری و فرهنگی ما داشته است (ن.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۹۶: ۴۰۹-۴۱۰؛ شفیعی کدکنی، ۱۳۷۷: ۱۷). «جناس در طبیعت و ذات هر زبانی به‌عنوان یک اصل زبان‌شناسی تبلور می‌یابد. در بیشتر ترکیب‌های تابعی زبان، نمونه‌های این نوع از الگوهای آوایی و هماهنگی‌های صوتی به‌وضوح مشاهده می‌شود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۰۱). جادوی مجاورت از طریق هم‌نشینی کلماتی به وجود می‌آید که از نظر معنایی از یکدیگر دور هستند و همانندی آوایی، آن‌ها را در کنار هم قرار می‌دهد. جادوی مجاورت سبب کمرنگ‌شدن فاصله معنایی کلمات شده و میان آن‌ها اتحاد ادبی ایجاد می‌کند. این شگرد هنری سبب انتقال تصاویر، آواها و مفاهیم و برجسته‌سازی کلام می‌شود. هم‌نوایی کلمات موجب عطف آن‌ها به هم می‌گردد و محور زیبایی کلام به شمار می‌آید (ن.ک: نوروزی، ۱۴۰۱: ۱۸۷).

لازم به ذکر است که صرفاً کاربرد صنعت جناس را نمی‌توان جادوی مجاورت به شمار آورد، چرا که: «معیار اصلی جادوی مجاورت این است که از رهگذر صوری واژه‌ها، معنی خلق شود» (شفیعی کدکنی و گلچین، ۱۳۸۱: ۳۸). لازم به ذکر است که جادوی مجاورت چیزی فراتر از کاربرد گونه‌های جناس و صنایع لفظی است. این روش هنری هنگامی تجلی می‌یابد که اشتراک در موسیقی لفظی و مجاورت و نزدیکی واژه‌ها در شکل به افزایش معنی جدید می‌انجامد و مفهوم موردنظر با توانمندی بیشتری به مخاطب منتقل می‌شود (همان: ۳۱). مباحث محورهای جانشینی و هم‌نشینی نخستین بار به‌وسیله فردیناند دوسوسور زبان‌شناس سوئیسی مطرح شد. وی با پرداختن به این محورها زمینهٔ تحلیل‌های زبانی را فراهم کرد. از دیدگاه وی زبان زنجیره کلام به شمار می‌آید که از واحدهای زبانی نظیر واج‌ها، تکواژها و کلمات تشکیل شده که بنا بر نظام خاصی در کنار همدیگر واقع می‌شوند تا مفاهیم را به

شنونده انتقال دهند. می‌توان گفت محور جانشینی با توجه به عوامل مشابه و محور هم‌نشینی بر اساس موارد مختلف استوار است. مقصود از «محور هم‌نشینی آن است که در هر جمله‌ای برخی از واحدهای زبانی در کنار یکدیگر می‌نشینند تا مفاهیمی خاص را به مخاطب منتقل کنند که از طریق ترکیب و هم‌نشینی در یک جمله به وجود می‌آیند» (احمدی، ۱۳۸۵: ۱۲۰). در جمله «او به آینده فکر می‌کند»، هر یک از واژه‌ها در کنار یکدیگر سبب شکل‌گیری زنجیره گفتاری معنادار شده‌اند و میان این عناصر روابط هم‌نشینی حاکم است؛ اما در جمله «سنگ‌ها به آینده فکر می‌کنند» روابط هم‌نشینی مشاهده نمی‌شود و نمی‌توان جمله دوم را به‌جای جمله نخست به کار گرفت. روابط جانشینی حاکی از «روابطی است که میان یک واحد ویژه در یک جمله و واحدهای دیگر که می‌توانند در همان جمله جانشین آن شوند برقرار است» (علوی مقدم، ۱۳۷۷: ۱۰۷). در این رویکرد اگر میان واژه‌ها ارزش نحوی یا معنایی مشترک وجود داشته باشد، می‌توانند جایگزین یکدیگر شوند، به عنوان نمونه اگر بگوییم: «یک کیلو پرتقال را به من بده»، می‌توان جملات دیگری مانند «یک کیلو نارنگی را به من بده» یا «یک کیلو سیب را به من بده» را جایگزین جمله نخست کرد. لازم به ذکر است که در محور جانشینی روابط مبتنی بر گزینش است و در محور هم‌نشینی روابط بر ترکیب متکی است؛ به بیانی دیگر در محور هم‌نشینی انتخاب واژه از اهمیت بسزایی برخوردار است و در محور جانشینی چگونگی قرارگیری واژگان در کنار یکدیگر مهم است. پیوند میان عناصر تشکیل‌دهنده کلام در محور جانشینی از نوع انفصالی است یعنی این عناصر در یک بافت می‌توانند به جای یکدیگر قرار گیرند (ن.ک: شاهرودی و همکاران، ۱۴۰۲: ۷؛ قره‌خانی، ۱۳۹۷: ۵). این محورها بر روی موسیقی، وزن کلام و تفاوت معنایی سخن تأثیر شگرفی ایجاد می‌کنند. استعاره مربوط به محور جانشینی است؛ چرا که بنا به همانندی عناصر به وجود می‌آید و مجاز با توجه به اینکه بر حسب ترکیب زبانی پدیدار می‌گردد مربوط به محور هم‌نشینی است. موسیقی و تناسب کلام در مکتب فرمالیسم حاصل روابط میان اجزای کلام و واژه‌ها در محورهای جانشینی و هم‌نشینی است. گزینش، هم‌نشینی و مجاورت عناصر کلام سبب ارتباط‌های گوناگون می‌شود که دارای اهمیت زیباشناسیک است. در واقع جادوی مجاورت از طریق محورهای جانشینی و هم‌نشینی و استفاده صحیح از لفظ و ایجاد معنا به وسیله موسیقی صوری در واژه‌ها به وجود می‌آید.

۱-۱. بیان مسئله

موضوع جستار پیش رو واکاو و جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج‌البلاغه است. رویکرد جادوی مجاورت نخستین بار توسط شفیع کدکنی مطرح شد. در این روش عناصر زبانی و ادبی مؤثر در موسیقی کلام بررسی می‌شوند. این اصطلاح به منزله برخی از توازن‌های آوایی و موسیقایی در متون است. جادوی مجاورت و هم‌نشینی میان واژه‌هایی که از آواهای مشترک تشکیل شده‌اند، توجه مخاطب را به خویش جلب می‌کند و بدین ترتیب بعد معنایی میان این کلمات را حس نکرده و در نتیجه آن را مانند واژه‌های مرتبط و وحدت یافته می‌پذیرد. جادوی مجاورت در محورهای جانشینی و هم‌نشینی به بررسی ادبی و زبانی متون می‌پردازد. لازم به ذکر است که جادوی مجاورت در زبان عربی در مقایسه با زبان

فارسی بازتاب گسترده‌تری دارد. محورهای جانشینی و هم‌نشینی بر موسیقی کلام تأثیر بسیاری ایجاد می‌کنند. ساختار متون ادبی با متون عادی و علمی تفاوت‌های چشمگیری دارد؛ چرا که در متون ادبی نحوه انتخاب واژگان و قرارگیری آن‌ها در کنار یکدیگر در ماهیت زبان و کارکرد آن تأثیر بسزایی دارد. امام (ع) در محور هم‌نشینی با استفاده از گزینش مناسب واژه‌ها و هم‌نشین کردن آن‌ها در کنار یکدیگر و بهره‌جستن از موسیقی میان عناصر این حکمت‌ها هماهنگی خاصی را پدید آورده است و بدین ترتیب میان واژگان و موسیقی پیوندی محکم برقرار ساخته است. امام علی (ع) در محور جانشینی به شیوه‌ای خردمندانه و هنرمندانه از استعاره‌ها و کنایه‌های گوناگونی استفاده کرده است که در هر یک از آن‌ها نکات ظریفی وجود دارد. جستار حاضر درصدد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

۱. مهم‌ترین عناصر شکل‌گیری جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج‌البلاغه کدام‌اند؟
 ۲. جادوی مجاورت چه تأثیری در آفرینش معناهای جدید در کلمات قصار نهج‌البلاغه دارد؟
- این پژوهش قصد دارد تا شگرد هنری جادوی مجاورت را در کلمات قصار نهج‌البلاغه واکاوی و تحلیل نماید.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره کلمات قصار نهج‌البلاغه انجام شده است که به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌شود تا وجه تمایز جستار حاضر مشخص شود:

- ۱- مریم خلیلی جهان‌تیغ (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان "نگاهی کوتاه به صبغه هنری کلمات قصار حضرت علی (ع) در نهج‌البلاغه" (مجله زبان و ادبیات فارسی) به این نتایج دست‌یافته که امام (ع) از همه امکانات هنری و زبانی بهره گرفته است و خلاقیت بیانی را به اوج خود رسانده است و در کلمات قصار، گرایش بیشتر به سمت اقتصاد کلامی و فشرده‌گویی است.
- ۲- مینا جگاره و زهرا صادقی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان "روابط بینامتنیت حکمت‌های نهج‌البلاغه با آیات قرآن کریم" (فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث) به این نتایج دست یافته‌اند که در میان تناسباتی که در کار رفته در حکمت‌های نهج‌البلاغه، تناسباتی از بسامد بالایی برخوردار است.
- ۳- علی نجفی ایوکی و منصور طالبیان (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان "بررسی شگرد احتجاج در کلمات قصار نهج‌البلاغه" (پژوهشنامه نهج‌البلاغه) به این نتایج رسیده‌اند که امام علی (ع) مفاهیم تربیتی، اخلاقی، اعتقادی، عبادی و اجتماعی را با شگردهای زبانی مطرح کرده است.
- ۴- نعیم عموری و عباس رومیانی (۱۴۰۰) در جستاری با عنوان "سبک‌شناسی آوایی عبارات قصار نهج‌البلاغه" (نشریه کتاب‌قیم) به واکاوی جنبه‌های آوایی عبارات قصار پرداخته‌اند و یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ویژگی‌های آوایی در این عبارات هماهنگ با عواطف و احساسات درونی امام علی (ع) استفاده شده‌اند.

۵- حسین چراغی‌وش و عباد محمدیان (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان "هنجارگریزی دستوری در کلمات قصار نهج البلاغه" (دو فصلنامه مطالعات ادب اسلامی) به این نتایج دست یافته‌اند که هنجارگریزی نحوی در کلمات قصار نهج البلاغه شامل جمله معترضه، التفات، تقدیم و تأخیر و ایجاز و حذف است.

۶- فرحناز شاهوردی، محمود شهبازی، قاسم مختاری و سید ابوالفضل سجادی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان "جادوی مجاورت در گفتارهایی چند از خطبه‌های نهج البلاغه" (دو فصلنامه پژوهش‌نامه علوی) به این نتایج رسیده‌اند که جادوی مجاورت از طریق ایجاد تناسب‌های پنهان بین بخش‌های کلام، تبدیل به عنصری بی‌نظیر در اعجاز سخن امام علی (ع) شده است و برجسته‌ترین ویژگی خطبه‌های نهج البلاغه آهنگ حماسی و آرایش لفظی آن‌ها است.

با توجه به تحقیقات صورت گرفته تاکنون پژوهشی درباره جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج البلاغه انجام نشده است؛ از این رو جستار پیش رو پژوهشی نو و جدید به شمار می‌آید.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

از آن‌جا که نهج البلاغه یکی از ارزشمندترین کتاب‌های اسلامی و ادبی است که از عوامل زیبایی‌های زبانی بهره‌مند است، بیشتر پژوهشگران از دیرباز بدان توجه کرده‌اند. واکاوی ادبی و زبان‌شناسی متن از جمله مسائلی به شمار می‌آید که در میان جستارهای زبانی اهمیت ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. واکاوی جنبه‌های زبانی در پرتو جادوی مجاورت پژوهشگر را در درک جنبه‌های زیبایی‌شناسی متن یاری می‌رساند. جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج البلاغه بازتاب گسترده‌ای دارد؛ بنابراین پژوهش حاضر با انتخاب کلام امام علی (ع) به عنوان یکی از والاترین کتاب‌های مقدس اسلامی و بلاغی در عرصه نثر به واکاوی جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج البلاغه می‌پردازد تا گزینش خردمندانه کلمات در محور هم-نشینی و چگونگی قرارگیری آن‌ها در محور جانشینی توسط امام علی (ع) را برای مخاطب تبیین کند و بدین ترتیب جستاری نو در اختیار پژوهشگران پژوهش‌های ادبی و زبانی ارائه دهد تا بیشتر به ظرافت‌های هنری این حکمت‌ها رهنمون شوند.

۲. بحث

۲-۱. جادوی مجاورت

از طریق نظریه‌ها و دیدگاه‌های نوین زبان‌شناسی، الگوهای مناسبی به منظور تبیین زوایای پنهان متون برای پژوهشگران فراهم می‌شود (ن.ک: حسینی و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۹). یکی از این نظریه‌ها جادوی مجاورت است. جادوی مجاورت «واژه‌های دور از یکدیگر و گاهی متضاد را در طیف مغناطیسی خود گرد هم می‌آورد و از این طریق به آن‌ها، انسجام، عینیت و اتحاد معنایی می‌بخشد» (شاهوردی و همکاران، ۱۴۰۰: ۶). «انسجام متن، بیانگر معنایی است که به پیوندهای معنایی تشکیل‌دهنده متن می‌پردازد و آن را به‌عنوان متن تعیین می‌کند. بخشی از انسجام از طریق کلمات و بخش دیگر آن به وسیله دستور محقق می‌شود» (قنبری پریخانی، ۱۳۹۹: ۲۱۱). جرجانی بر این باور است که الفاظ در خدمت معناها

هستند و ارزش جناس و سجع، برخاسته از آهنگ و آوای واژه‌ها و ظاهر لغوی آن‌ها نیست. عاملی که به برتری جناس می‌انجامد تنها از طریق معنا حاصل می‌شود. سجع و جناس هنگامی قابل پذیرش خواهند بود که معنای کلام آن‌ها را بطلبد و چاره‌ای جز بیان آن نباشد. از دیدگاه وی عالی‌ترین و بهترین نوع جناس آن است که بدون قصد قبلی، بدون آمادگی و بدون تلاش در طلب آن بیان شود (ن.ک: جرجانی، ۱۳۷۴: ۳-۵). به‌عنوان نمونه در ترکیب «زنبق کیود کارد» که شاملو از این‌گونه مردن در کتاب «ابراهیم در آتش» (ن.ک: شاملو، ۱۳۸۹: ۷۴۶) به کار گرفته است، می‌توان جادوی مجاورت لفظی معنایی را مشاهده کرد؛ چرا که میان واژه کیود و زنبق پیوند معنایی (رنگ زنبق) وجود دارد، هم‌چنین میان واژه کیود و کارد نیز هماهنگی و پیوند آوایی (تکرار صامت‌های کاف و دال) مشاهده می‌شود و این عبارت، تصویر زخم را در ذهن مخاطب مجسم می‌کند. «جادوی مجاورت هنگامی به آفرینش معنا می‌انجامد که اگر به‌جای واژه‌هایی که موسیقی مشترک دارند، معادل‌های آن‌ها را بگذاریم، معنای جدید، تقویت معنا و تناسب حاصل‌شده در صورت نخست به کلی از بین خواهد رفت (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۲).

۱-۱-۲. کارکردهای جادوی مجاورت

کاربست شگرد هنری جادوی مجاورت در متون دارای کارکردهایی است که عبارت‌اند از:

۱. تقویت بار احساسی و عاطفی موجود در کلام

۲. خلق معنا

۳. وحدت و انسجام معنایی بخشیدن

۴. انتقال بهتر مفاهیم و تقویت معنا

۵. جاودانگی کلام به وسیله تحکیم موسیقی

«گاهی موسیقی کلام به‌وسیله مجاورت و هم‌نشینی حروف خاص پدیدار می‌گردد. نظم و توالی آوا یا آواها در واژه و بافت جمله، آهنگ و طنینی را ایجاد می‌کند که واج‌آرایی (نغمه حروف) نامیده می‌شود. این صنعت هنری بیشتر نشان‌دهنده و القاگر مفاهیم و حالت‌های عاطفی است» (علی‌پور، ۱۳۷۸: ۵۳). واج‌آرایی و جناس آنگاه از ارزش ادبی برخوردار خواهند بود که کارکرد معنایی داشته باشند. کارکردهای واج‌آرایی شامل ایجاد نظم، القای معنا و حالات عاطفی و القاگری صداها و تصاویر است. گاهی واژه‌هایی که در مجاورت و محور هم‌نشینی واقع می‌شوند، پیوندی آشکار و روشن دارند و به سهولت در کنار یکدیگر می‌آیند. این نوع هم‌نشینی‌ها بیشتر در متون واقع‌گرا، نثر یا زبان محاوره به کار می‌روند (ن.ک: یاکوبسن، ۱۳۸۰: ۱۲۳). در ادامه به واکاوی نمونه‌هایی از جادوی مجاورت در کلمات قصار امام (ع) پرداخته می‌شود:

۲-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۳۱

به‌منظور ارزیابی کارکرد موسیقایی و دلالت واژه‌ها باید همه ارکان متن را در نظر گرفت؛ از کوچک‌ترین واحد زبانی گرفته تا ترکیب‌ها، ساختارهای گوناگون واژه‌ها و صورت‌های بلاغی که دارای کارکرد مفهومی هستند (ن.ک: عوده، ۲۰۱۱م: ۶۴). شیوه چینی کلمات و ترکیب آن‌ها در کنار هم و هماهنگی

آن‌ها با مفاهیم و معناها از عناصر پدیدآورنده موسیقی درونی به شمار می‌آیند؛ به عبارتی دیگر بخشی از ارزش محتوایی و مفاهیم آثار ادبی از طریق موسیقی کلمات و عبارات و ساختار تجلی می‌یابد (ن.ک: مهدوی‌آرا و نوری کیدقانی، ۱۳۹۸: ۱۶).

«الإيمان على أربع دعائم: على الصبر واليقين والعدل والجهاد. والصبر منها على أربع شعب: على الشوق والشقي والزهد والترقب؛ فمن اشتاق إلى الجنة سلا عن الشهوات ومن أشفق من النار اجتنب المحرمات ومن زهد في الدنيا استهان بالمصيبات ومن ارتقب الموت سارع إلى الخيرات. واليقين منها على أربع شعب: على تبصرة الفطنة وتأول الحكمة وموعظة العبرة وسنة الأولين؛ فمن تبصر في الفطنة تبين له الحكمة ومن تبين له الحكمة عرف العبرة ومن عرف العبرة فكأنما كان في الأولين. والعدل منها على أربع شعب: على غايب الفهم وغور العلم وزهرة الحكم ورساخة الحلم؛ فمن فهم علم غور العلم ومن علم غور العلم صدر عن شرايع الحكم ومن حلم لم يفرط في أمره وعاش في الناس حميداً. والجهاد منها على أربع شعب: على الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر والصدق في المواطن وشنن الفاسقين؛ فمن أمر بالمعروف شد ظهور المؤمنين ومن نهي عن المنكر أزعج الكافرين ومن صدق في المواطن قضى ما عليه ومن شنن الفاسقين وغضب لله غضب الله له وأرضاه يوم القيامة. والكفر على أربع دعائم: على التعمق والتنازع والربح والشقاق؛ فمن تعمق لم يئب إلى الحق ومن زاعج بالجهل دام عماء عن الحق ومن زاعج ساءت عنده الحسنة وحسنت عنده السيئة وسكر الضلالة ومن شاق وعرت عليه طرفة وأعضل عليه أمره وضاق عليه مخرجه. والشك على أربع شعب: على التماري والهول والتردد والاستسلام؛ فمن جعل المرء ديدناً لم يصبح ليله ومن هاله ما بين يديه نكص على عقبيه ومن تردد في الرب وطنته سنايك الشياطين ومن استسلم لهلكة الدنيا والآخرة هلك فيهما» (حکمت/۳۱) ایمان بر چهار پایه استوار است: صبر، یقین، عدل و جهاد. صبر نیز بر چهار پایه قرار دارد. شوق، هراس، زهد و انتظار؛ آن کس که اشتیاق بهشت دارد، شهوت‌هایش کاستی گیرد، و آن کس که از آتش جهنم می‌ترسد، از حرام دوری می‌گزیند، و آن کس که در دنیا زهد می‌ورزد، مصیبت‌ها را ساده پندارد، و آن کس که مرگ را انتظار می‌کشد در نیکی‌ها شتاب می‌کند. یقین نیز بر چهار پایه استوار است: بینش زیرکانه، دریافت حکیمانه واقعیت‌ها، پند گرفتن از حوادث روزگار، و پیمودن راه درست پیشینیان؛ پس آن کس که هوشمندانه به واقعیت‌ها نگریست، حکمت را آشکارا بیند، و آن که حکمت را آشکارا دید، عبرت‌آموزی را شناسد، و آن که عبرت‌آموزی شناخت گویا چنان است که با گذشتگان می‌زیسته است. و عدل نیز بر چهار پایه برقرار است: فکری ژرف‌اندیش، دانشی عمیق و به حقیقت رسیده، نیکو دآوری کردن و استواربودن در شکیبایی؛ پس کسی که درست اندیشید به ژرفای دانش رسید و آن کس که به حقیقت دانش رسید، از چشمه زلال شریعت نوشید و کسی که شکیبا شد در کارش زیاده‌روی نکرده با نیک‌نامی در میان مردم زندگی خواهد کرد. و جهاد نیز بر چهار پایه استوار است: امر‌به‌معروف و نهی از منکر، راستگویی در هر حال و دشمنی با فاسقان؛ پس هر کس به معروف امر کرد، پشتوانه نیرومند مؤمنان است و آن کس که از زشتی‌ها نهی کرد، بینی منافقان را به خاک مالید و آن کس که در میدان نبرد صادقانه پایداری کند حقی را که بر گردن او بوده ادا کرده است و کسی که با فاسقان دشمنی کند و برای خدا خشم گیرد، خدا هم برای او خشم آورد و روز قیامت او را خشنود سازد.

محور هم نشینی	
سجع	«الفهم»، «العلم»، «الحکم» و «الحلم»
جناس	«العلم»، «الحلم» «فهم»، «علم» «سکر»، «سکر»
لف و نشر مرتب	وَالْكَفْرُ عَلَى أَرْبَعِ دَعَائِمٍ: عَلَى التَّعَمُّقِ وَالتَّنَارُخِ وَالتَّرْبِيعِ وَالتَّشْقَاقِ؛ فَمَنْ تَعَمَّقَ لَمْ يُبْ إِلَى الْحَقِّ وَمَنْ كَثُرَ نِزَاعُهُ بِالْجُهْلِ دَامَ عَمَاهُ عَنِ الْحَقِّ وَمَنْ زَاغَ سَاءَتْ عِنْدَهُ الْحَسَنَةُ وَحَسُنَتْ عِنْدَهُ السَّيِّئَةُ وَسَكِرَ سُكْرَ الصَّلَاةِ وَمَنْ شَاقَّ وَعَزَّتْ عَلَيْهِ طُرْفُهُ وَأَعْضَلَّ عَلَيْهِ أَمْرُهُ وَصَاقَ عَلَيْهِ مَخْرَجُهُ. الْإِيمَانُ عَلَى أَرْبَعِ دَعَائِمٍ: عَلَى الصَّبْرِ وَالْيَقِينِ وَالْعَدْلِ وَالْجِهَادِ.
تضاد	«الحسنة» و «السيئة» / «الدنيا» و «الآخرة» / «المؤمنين» و «الكافرين» / «غضب» و «أرضي» / «المصيبات» و «الخيرات»
مقابله	فَمَنْ أَمَرَ بِالْمَعْرُوفِ شَدَّ طُهُورَ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ هَمَى عَنِ الْمُنْكَرِ أَرْغَمَ أَنْوْفَ الْكَافِرِينَ. وَمَنْ زَاغَ سَاءَتْ عِنْدَهُ الْحَسَنَةُ وَحَسُنَتْ عِنْدَهُ السَّيِّئَةُ.
تکرار	تکرار اسم: الصبر (۲ مرتبه)، اليقين (۲ مرتبه)، العدل (۲ مرتبه)، العلم (۳ مرتبه)، العبرة (۳ مرتبه)، الحكمة (۳ مرتبه)، الجهاد (۲ مرتبه)، الفطنة (۲ مرتبه)، غور (۳ مرتبه) تکرار فعل: علم (۲ مرتبه)، عرف (۲ مرتبه)، تبينت (۲ مرتبه) تکرار حروف: حرف جر «على» (۲ مرتبه)
تشابه الأظرف	فَمَنْ تَبَصَّرَ فِي الْفِطْنَةِ تَبَيَّنَتْ لَهُ الْحِكْمَةُ وَمَنْ تَبَيَّنَتْ لَهُ الْحِكْمَةُ عَرَفَ الْعِبْرَةَ. فَمَنْ فَهِمَ عِلْمَ غَوْرِ الْعِلْمِ وَمَنْ عَلِمَ غَوْرَ الْعِلْمِ صَدَرَ عَنْ شَرَائِعِ الْحُكْمِ.
واج آرای	الشَّوْقُ / الشَّفَقِي / اشْتِاقُ / الشَّهْوَاتُ / أَشْفَقُ: واج آرای «شین» الشَّوْقُ / وَالشَّفَقُ / الرَّقْبُ / اشْتِاقُ / أَشْفَقُ: واج آرای «قاف»

یکی از ویژگی‌های جادوی مجاورت کاربست آهنگ درونی است که با تکرار حروف «شین» و «قاف» و سجع‌های موجود در «الفهم»، «العلم»، «الحکم» و «الحلم» و جناس‌های به کار رفته در «العلم» و «الحلم»، «فهم» و «علم» و «سکر» و «سکر» تجلی یافته است. همگونی این واژه‌ها با سجع، جناس و موسیقی سبب ایجاد جادوی مجاورت شده است. حرف «قاف» بیانگر «آگاهی و بیداری، شدت، تیزی، صوت، هشدار، کوبندگی، استواری، خشکی و صلابت» (عباس، ۱۹۸۹م: ۱۴۲) است. حرف «شین» از صامت‌های فرسایشی به شمار می‌آید که بدان «همخوان پیوسته» نیز اطلاق می‌شود. این حرف به منظور اشاره به صدای حاصل از حرکت اجسام و پدیده‌ها به کار می‌رود و بیانگر گرفتگی، خشکی، اضطراب و انتشار است (ن.ک: باقری، ۱۳۸۴؛ عباس، ۱۹۸۹م: ۱۱۳). موضوع اصلی این حکمت شناخت پایه‌های ایمان است. تکرار حروف «قاف» و «شین» بیانگر تأکید امام (ع) بر لزوم ایمان، عدل، صبر، یقین، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، ژرف‌اندیشی و دوری از کفر و دعوت مخاطبان به آگاهی و بیداری است. ایشان با کاربست تکرار حروف «قاف» و «شین» موسیقی درونی کلام خویش را غنی‌تر نموده است. تکرار این صامت‌ها در این حکمت موسیقی خاص و دل‌نشینی به واژه‌ها بخشیده است. با نگاهی دقیق به

عبارات موجود در این حکمت می‌توان به شگردهای بدیعی نظیر واج‌آرایی، سجع، جناس، لف و نشر، تضاد، مقابله، تکرار، تشابه الأَطراف دست یافت که از طریق رویکرد آشنایی‌زدایی در روش بیان با ایجاد موسیقی درونی که با بافت معنایی هماهنگ است، مفاهیم به‌خوبی به مخاطب منتقل می‌شود. صنعت تشابه الأَطراف سبب می‌شود آهنگ واژه در آغاز کلام پیش از این که از گوش خواننده بیرون رود، دوباره در پایان کلام تکرار شود (مسیبوق و نسیم بهار، ۱۳۹۲: ۲۶۷) و لذت و نشاط را در مخاطب ایجاد می‌کند. امام علی (ع) صنایع بدیعی را به‌گونه‌ای هنرمندانه در کنار یکدیگر قرار داده و بدین ترتیب موجب القای بهتر مفاهیم در ذهن مخاطبان شده است. کاربرست صنایع لفظی و هم‌نشینی آن‌ها در کنار یکدیگر و برخورداری از ویژگی‌های آوایی مشابه سبب ایجاد هارمونی و هماهنگی ویژه‌ای شده که بدین ترتیب مفاهیم با تأکید بیشتری بیان شده است. به‌کارگیری عناصر مشابه و تکرارهای آوایی، کارکرد معنایی را در متن به وجود می‌آورد. لازم به ذکر است که مقصود از کارکرد معنایی؛ اتحاد و انسجام معنایی بخشیدن به کلماتی است که از نظر معنایی از یکدیگر دو هستند اما به سبب تشابه آوایی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. صنعت ادبی جناس پیوندی محکم با موسیقی متن دارد؛ چرا که با ایجاد هم‌آوایی صوتی و موسیقی در کلمات به دنبال تکرار حروف، نغمه و آهنگی زیبا به کلام بخشیده می‌شود (ن.ک: نجفی، ۱۳۷۸: ۴۹). کاربرست تضاد در واژه‌های «الحسنة» و «السيئة»، «الدنيا» و «الآخرة»، «المؤمنين» و «الكافرين»، «غَضِبَ» و «أَرْضَى»، «المصیبات» و «الخیرات» سبب انتقال بهتر مفاهیم در ذهن مخاطب می‌شود. همان گونه که پیش از این اشاره شد در پرتو جادوی مجاورت، فاصله معنایی کلمات متضاد که از هم دور هستند، به هم نزدیک می‌شود و بدین ترتیب در عناصر جمله اتحاد به وجود می‌آید. جناس در نتیجه تکرار آوایی ناقص یا کامل به‌منظور حفظ ارتباط و پیوستگی عبارات به کار می‌رود. جناس و هم‌نشینی کلمات تأثیر شگرفی در پیوند بین جملات ایجاد می‌کند. این رویکرد در انتقال مفاهیم و پیام‌های امام (ع) نقش بسزایی ایفا می‌کند و بدین ترتیب مضامین عبارات به‌راحتی در ذهن مخاطبان نقش می‌بندد. موسیقی به وجود آمده از هم‌نشینی واژگان و جناس سبب زیبایی و لطافت خاصی در کلمات قصار نهج البلاغه شده است. جناس و هم‌آوایی واژگان سبب انتقال بار معنایی به مخاطب می‌شود. به‌کارگیری جناس در کلمات قصار نهج البلاغه «از یک جهت، سبب انسجام، هارمونی، و توافق سخن می‌شود و از جهتی دیگر به دلیل همگونی واژه‌های متجانس سبب شکل‌گیری موسیقی می‌شود که مخاطب از شنیدن آن لذت می‌برد» (ابن‌عاشور، بی‌تا: ۴۲). به بیانی دیگر عامل جناس در این عبارات از ویژگی‌های آوایی به کار رفته در ساختار جملات به شمار می‌آید که با ایجاد هم‌آوایی در کلام تبدیل به عنصر تأثیرگذاری در آفرینش تصاویر زیبایی‌شناسی متن شده است. امام (ع) با بهره‌گیری از موسیقی میانی واژه‌ها، زمینه را برای شکل‌گیری سبکی متفاوت و منحصر به فرد مهیا نموده است که موجب تداعی معناهای گوناگون یک کلمه شده و هر مخاطبی به کلام وی واکنش نشان داده و معطوف سبک آن می‌شود. درک موسیقی کلام تداعی‌گر آوای حرکت قطار بر روی ریل یا تیک‌تیک ساعت است که همان آوای فاصله‌دار و موزون مانند فاصله‌های موسیقی از این آواها است (ن.ک: انیس، ۱۹۷۳م: ۶). سجع گونه‌ای از شگردهای هنری است

که امام (ع) در آفرینش موسیقی و هم‌آوایی عبارات قصار به کار گرفته است. ایشان با هنرمندی و در جای مناسب از این روش بهره گرفته است که افزون بر هم‌آوایی در این کلمات و تناسب نبود وزن را به‌وسیله دور کردن سخن از نثر عادی جبران کرده و با روشی ماهرانه از تصنع و تکلف خشک خودداری کرده است (ن.ک: جرداق، ۱۹۹۷م: ۲۸). گزینش آگاهانه کلمات به‌وسیله امام علی (ع) در محور جانشینی به آفرینش استعاره انجامیده که منجر به انسجام درونی در کلام ایشان شده است. کارکرد معنایی استعاره در واقع القای مفاهیم و پیام‌های مورد نظر آن حضرت با استفاده از کاربرد مترادف و جانشین آن بوده است. واژه «دعائم» استعاره تصریحیه اصلیه است؛ چرا که وجود ایمان کامل همچون پایه‌های خانه که به آن متکی است به آن‌ها (صبر، یقین، عدل و جهاد) وابسته است. جامع وابستگی است. امام (ع) به شیوه‌ای خردمندانه و هنرمندانه از این استعاره استفاده کرده است و در گزینش این کلمه توسط وی این نکته ظریف وجود دارد که امام برای تبیین ایمان در ذهن مخاطب از «دعائم» استفاده کرده است و کاربرد این واژه علاوه بر القای بهتر مفاهیم، دل‌نشین‌تر کردن جنبه‌های موسیقایی کلام است.

۳-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۷۷

«يَا دُنْيَا يَا دُنْيَا، إِلَيْكَ عَنِّي؛ أَمْ بِي تَعَرَّضْتَ؟ أَمْ إِلَيَّ تَشَوَّقْتِ؟ لَا حَانَ حَيْنُكَ؛ هَيْهَاتَ، غُرِّي غُرِّي؛ لَا حَاجَةَ لِي فِيكَ؛ قَدْ طَلَّقْتُكَ ثَلَاثًا لَا رَجْعَةَ فِيهَا؛ فَعَيْشُكَ قَصِيرٌ وَخَطَرُكَ يَسِيرٌ وَ أَمْلُكَ حَقِيرٌ. أَوْ مِنْ قِلَّةِ الزَّادِ وَطُولِ الطَّرِيقِ وَبُعْدِ السَّفَرِ وَعَظِيمِ الْمَوْرِدِ» (حکمت ۷۷/۱) ای دنیا ای دنیا ای دنیا حرام از من دور شو، آیا برای من خودنمایی می‌کنی یا شیفته من شده‌ای تا روزی در دل من جای گیری؟ هرگز مبادا، غیر مرا بفریب، که مرا در تو هیچ نیازی نیست، تو را سه طلاقه کرده‌ام، تا بازگشتی نباشد، دوران زندگانی تو کوتاه، ارزش تو اندک، و آرزوی تو پست است. آه از توشه اندک، و درازی راه، و دوری منزل، و عظمت روز قیامت.

محور هم‌نشینی	
سجع	قَصِيرٌ، يَسِيرٌ، حَقِيرٌ
تضاد	تَعَرَّضْتَ، تَشَوَّقْتِ
واج‌آرایی	فَعَيْشُكَ قَصِيرٌ وَخَطَرُكَ يَسِيرٌ وَ أَمْلُكَ حَقِيرٌ (واج‌آرایی راه)
مراعات‌النظیر	زاد، طریق، سفر، مورد
جناس	غُرِّي، غُرِّي / حَانَ، حَيْنٌ

اشتراک لفظی و نزدیکی و مجاورت کلمات در این حکمت سبب افزایش معنا شده و بدین ترتیب مفاهیم مورد نظر امام (ع) به نحو مطلوبی به مخاطب منتقل می‌شود. صنایع ادبی نظیر تضاد، واج‌آرایی، مراعات‌النظیر و جناس از طریق هم‌آوایی صوتی و واژگانی نغمه و آهنگی دلنشین به عبارات موجود در این حکمت بخشیده است. این شگردهای ادبی، حفظ ارتباط و پیوستگی عبارات را پدید آورده است. جناس در این فراز از سخنان امام (ع) از یک سو موجب انسجام کلام شده و از سوی دیگر هارمونی و توافق سخن را به همراه دارد. هم‌نشینی صحیح واژگان زمینه را برای تمایز سبک امام علی (ع) فراهم نموده است. کاربرد صنعت سجع سبب تناسب و حفظ وزن در این عبارات شده است و بدین طریق

سخن آن حضرت از نثر عادی متمایز شده است. عبارت «طَلَّقْتِكَ ثَلَاثًا» کنایه از نهایت نارضایتی و رها کردن کامل دنیا است. امام (ع) بدین وسیله مخاطب را بر لزوم ترک دنیا و بی‌توجهی به بزرگ و برق آن دعوت نموده است. تکرار حرف «لای» نفی جنس نیز بر این مسئله تأکید می‌کند. امام (ع) یادآور می‌شود که دنیا نمی‌تواند ایشان را فریب دهد و به دنیا نیازی ندارد؛ چرا که آن را سه طلاقه کرده است و در این گونه از طلاق امکان رجوع وجود ندارد. نکات لطیفی که در این حکمت وجود دارند عبارت‌اند از: نکوهش دنیا، فانی بودن دنیای زودگذر و کسب توشه برای سفر آخرت.

۴-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۱۰۳

«وَرَيْتِي عَلَيْهِ إِزَارٌ خَلَقَ مَرْفُوعٌ فَقِيلَ لَهُ فِي ذَلِكَ، فَقَالَ: إِنَّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ عَدُوَانِ مُتَفَاوِتَانِ وَسَبِيلَانِ مُخْتَلِفَانِ؛ فَمَنْ أَحَبَّ الدُّنْيَا وَتَوَلَّاهَا أَبْغَضَ الْآخِرَةَ وَعَادَاهَا وَهِيَ بِمَنْزِلَةِ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا شِ بَيْنَهُمَا؛ كُلَّمَا قَرُبَ مِنْ وَاحِدٍ بَعُدَ مِنَ الْآخَرِ وَهِيَ بَعْدُ ضَرَّتَانِ» (حکمت/۱۰۳) پیراهن وصله‌داری بر تن امام بود، شخصی پرسید: چرا پیراهن وصله‌دار می‌پوشی؟ و درود خدا بر او فرمود: دل با آن فروتن و نفس رام می‌شود و مؤمنان از آن سرمش می‌گیرند. دنیای حرام و آخرت دو دشمن متفاوت و دو راه جدای از یکدیگرند، پس کسی که دنیاپرست باشد و به آن عشق ورزد، به آخرت کینه ورزد و با آن دشمنی خواهد کرد. و آن دو همانند شرق و غرب از هم دورند، و رونده به سوی آن دو، هرگاه به یکی نزدیک شود از دیگری دور می‌گردد، و آن دو همواره به یکدیگر زبان رسانند.

محور هم‌نشینی	
سجع	«تَوَلَّاهَا» «عَادَاهَا»
تضاد	«الدُّنْيَا» و «الْآخِرَةَ» / «المشرق» و «المغرب» / «عَرَبٌ» و «بَعْدٌ»
واج آرابی	خَلَقَ / مَرْفُوعٌ / فَقِيلَ (واج آرابی قاف)
مقابله	فَمَنْ أَحَبَّ الدُّنْيَا وَتَوَلَّاهَا أَبْغَضَ الْآخِرَةَ وَعَادَاهَا
لف و نشر	إِنَّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ عَدُوَانِ مُتَفَاوِتَانِ وَسَبِيلَانِ مُخْتَلِفَانِ وَهِيَ بِمَنْزِلَةِ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ

امام علی (ع) در این حکمت دنیا را به مشرق و آخرت را به مغرب همانند کرده است. وجه شبه اختلاف میان آن‌ها است. امام (ع) دنیا را به شخصی همانند کرده است که در میان مشرق و مغرب حرکت می‌کند، وجه شبه زبان رساندن است؛ چرا که طالب دنیا هر اندازه در کسب دنیا تلاش کند به همان اندازه از آخرت غافل شده و از آن دور می‌شود و هرچه در طلب دنیا بیشتر فکر کند غفلت و دوری از آخرت فزونی می‌یابد و برعکس، همچون کسی که در یکی از جهت‌های مشرق و مغرب در حرکت است. آنگاه امام (ع) آخرت را به هوو همانند کرده است، وجه شبه آن است که به هر مقدار که به یکی از این هووها نزدیک شود، مانند شخصی که دو زن دارد از زن دیگر دور می‌شود. در عبارت «إِنَّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ عَدُوَانِ» تشبیه مؤکد به کار رفته است؛ چرا که دنیا و آخرت به دو راه متفاوت و دو دشمن همانند شده است. میان واژه‌های «تَوَلَّاهَا» و «عَادَاهَا» صنعت سجع وجود دارد. میان واژه‌های «الدُّنْيَا» و

«الآخرة» و «المشرق» و «المغرب» طباق برقرار است. در عبارت «فَمَنْ أَحَبَّ الدُّنْيَا وَتَوَلَّاهَا أَبْغَضَ الْآخِرَةَ وَعَادَهَا» صنعت مقابله استفاده شده است. تکرار حرف «قاف» در این فراز از کلمات امام (ع) بیانگر آگاهی، بیداری و هشدار است؛ چرا که وی طالب دنیا را از دل بستن به دنیای فانی باز می‌دارد و با استفاده از تشبیه‌های متعدد بر این مسئله تأکید می‌کند. مشرق و مغرب، لف و نشر مشوش است؛ چرا که مشرق محل نور آفتاب و بیانگر آخرت و مغرب نیز خاستگاه ظلمت و تاریکی و بیانگر دنیا است. امام (ع) با کاربست لف و نشر مشوش انسان را از غرق شدن در تجملات و زیورهای دنیا باز می‌دارد.

۵-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۱۰۸

«قَدْ غَلَقَ بِنَيْاطِ هَذَا الْإِنْسَانِ بَصْعَةً هِيَ أَعْجَبُ مَا فِيهِ وَذَلِكَ الْقَلْبُ، وَذَلِكَ أَنَّ لَهُ مَوَادَّ مِنَ الْحِكْمَةِ وَأَصْدَادًا مِنْ خِلَافِهَا؛ فَإِنْ سَخَّ لَهُ الرَّجَاءُ أَذَلَّهُ الطَّمَعُ، وَإِنْ هَاجَ بِهِ الطَّمَعُ أَهْلَكَهُ الْحِرْصُ، وَإِنْ مَلَكَهُ الْيَأْسُ قَتَلَهُ الْأَسْفُ، وَإِنْ عَرَّضَ لَهُ الْغَضَبُ اشْتَدَّ بِهِ الْغَيْظُ، وَإِنْ أَسْعَدَهُ الرِّضَى نَسِيَ التَّحْفُظَ، وَإِنْ غَالَهُ الْخَوْفُ شَغَلَهُ الْحَذَرُ، وَإِنْ اتَّسَعَ لَهُ الْأَمْرُ اسْتَلَبَتْهُ الْعُرَّةُ، وَإِنْ أَفَادَ مَالًا أَطْفَأَهُ الْعِنَى، وَإِنْ أَصَابَتْهُ مُصِيبَةٌ فَضَحَّهَ الْجُرْعُ، وَإِنْ عَصَّتْهُ الْفَاقَةُ شَغَلَهُ الْبَلَاءُ، وَإِنْ جَهَدَهُ الْجُوعُ قَعَدَ بِهِ الضَّعْفُ، وَإِنْ أَفْرَطَ بِهِ الشَّبَعُ كَطَنَتْهُ الْبُطْنَةُ؛ فَكُلُّ تَقْصِيرٍ بِهِ مُضِرٌّ وَكُلُّ إِفْرَاطٍ لَهُ مُفْسِدٌ» (حکمت/۱۰۸)

به رگ‌های درونی انسان پاره گوشتی آویخته که شگرف‌ترین اعضای درونی اوست، و آن قلب است، که چیزهایی از حکمت، و چیزهایی متفاوت با آن، در او وجود دارد. پس اگر در دل امیدی پدید آید، طمع آن را خوار گرداند، و اگر طمع بر آن هجوم آورد حرص آن را تباه سازد، و اگر نومیدی بر آن چیره شود، تأسّف خوردن آن را از پای درآورد، اگر خشمناک شود کینه‌توزی آن فزونی یابد و آرام نگیرد، اگر به خشنودی دست یابد، خویشنداری را از یاد برد، و اگر ترس آن را فراگیرد پرهیز کردن آن را مشغول سازد، و اگر به گشایشی برسد، دچار غفلت زدگی شود، و اگر مالی به دست آورد، بی‌نیازی آن را به سرکشی کشاند، و اگر مصیبت ناگواری به آن رسد، بی‌صبری رسوایش کند، و اگر به تهیدستی مبتلا گردد، بلاها او را مشغول سازد، و اگر گرسنگی بی‌تابش کند، ناتوانی آن را از پای درآورد، و اگر زیادی سیر شود، سیری آن را زیان رساند. پس هرگونه کندروی برای آن زیان‌بار، و هرگونه تندروی برای آن فساد آفرین است.

محور هم‌نشینی	
سجع	«تَوَلَّاهَا» «عَادَهَا»
تضاد	رجاء، یأس
مراعات‌النظیر	أفرط، شبع، بطنة غضب، غيظ خوف، حذر
تشابه الأَطراف	فَإِنْ سَخَّ لَهُ الرَّجَاءُ أَذَلَّهُ الطَّمَعُ، وَإِنْ هَاجَ بِهِ الطَّمَعُ أَهْلَكَهُ الْحِرْصُ

امام علی (ع) در این حکمت به فضایل و رذایل اخلاقی اشاره کرده است و قلب انسان را محلی برای قرارگیری این امور برشمرده است. منظور از «رجاء» امید افراطی داشتن و مقصود از «یأس» ناامیدی

افراطی است که قلب انسان را فرامی‌گیرند. خشم، رضایت، آزمندی، ترس، گشایش، غفلت و... حالات دیگری هستند که بر قلب انسان عارض می‌شوند. در این فراز آن حضرت به انسان‌ها یادآور می‌شود که خداوند در نهاد همه آنان غرایز گوناگونی را قرار داده است که برای حیات مادی و معنوی انسان‌ها لازم هستند به شرط اینکه آن‌ها تعادل را رعایت کنند. کاربست فنون ادبی مانند سجع، تضاد، مراعات‌النظیر و تشابه الأطراف در این حکمت نشان از سبک منحصره‌فرد امام (ع) دارد و موسیقی دل‌نشینی را در کلام ایشان خلق کرده‌اند. امام در این حکمت نیز صنعت تضاد را به شیوه‌ای هنرمندانه و در جهت خلق مضامین موردنظر خویش و القای بهتر مفاهیم به مخاطب استفاده کرده است. فعل «هاج» استعاره تصریحیه تبعیه از پدیدار شدن حالت طمع در انسان است. امام (ع) برای فقر ویژگی «عصّ» (گاز گرفتن) را در نظر گرفته‌اند. در واقع «فقر» فعل استعاره مکنیه تبعیه از حیوان درنده است که از قدرت گاز گرفتن برخوردار است و گاز گرفتن یکی از لوازم این حیوان به شمار می‌آید. آن حضرت برای اینکه آثار زیان‌بار فقر را در زندگی به‌خوبی در ذهن مخاطب ترسیم نماید از این استعاره بهره جسته است و آن را حیوانی درنده در نظر گرفته است که می‌تواند بر انسان احاطه یابد و او را در معرض نابودی قرار دهد. در عبارت «إِنَّ مَلَكَةَ الْيَأْسِ» اینکه ناامیدی قلب را در برگیرد استعاره تصریحیه تبعیه است.

۶-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۱۰۹

«خَنَّ التُّمْرِقَةُ الْوُسْطَى، مِمَّا يَلْحَقُ التَّالِي، وَإِلَيْهَا يَرْجِعُ الْغَالِي» (حکمت/۱۰۹) ما تکیه‌گاه میانه‌ایم، عقب‌ماندگان به ما می‌رسند و پیش‌تاختگان به ما بازمی‌گردند.

محور هم‌نشینی	
سجع	«التالي»، «الغالي»
تضاد	«التالي»، «الغالي»
جناس	«التالي»، «الغالي»
واج‌آرایی	التُّمْرِقَةُ الْوُسْطَى، مِمَّا يَلْحَقُ التَّالِي، وَإِلَيْهَا يَرْجِعُ الْغَالِي (واج‌آرایی لام)

امام (ع) خود و اهل‌بیت خویش را به استخوان بین پشت و ستون فقرات همانند کرده است. وجه شبه اعتدال و تکیه کردن استخوان‌های اطراف آن است؛ از این رو تشبیه مؤکد و مجمل است. میان واژه‌های «التالي» و «الغالي» صنعت سجع، طباق و جناس به کار رفته است. عبارت «التُّمْرِقَةُ الْوُسْطَى» کنایه از دل‌نشینی و زیبایی است؛ چرا که «مرفقه» در واقع به معنی متکا یا پشتی است که بدان تکیه می‌زنند. امام بدین‌وسیله اشاره می‌کند که اهل‌بیت (ا) بهترین تکیه‌گاه هستند؛ چرا که دچار افراط و تفریط نمی‌شوند و جانب اعتدال را همیشه نگه می‌دارند. حرف لام بیانگر «التصاق، نرمی، خوردن، کثرت، التزام، تماسک و مالکیت» (عباس، ۱۹۸۹: ۷۸) است. واج‌آرایی لام در این حکمت موسیقی خاص و دل‌نشینی را به واژه‌ها بخشیده است. امام (ع) از طریق تضاد وحدت معنایی را در این حکمت ایجاد کرده است که در موسیقی معنایی اثر می‌گذارد.

۷-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۱۱۳

«لَا مَالَ أَعُوذُ مِنَ الْعَقْلِ، وَلَا وَحْدَةً أَوْحَشُ مِنَ الْعُجْبِ، وَلَا عَقْلٌ كَالْتَدْبِيرِ، وَلَا كَرَمٌ كَالْتَقْوَى، وَلَا فَرِينٌ كَحُسْنِ الْخُلُقِ، وَلَا مِيرَاثٌ كَالْأَدَبِ، وَلَا قَانِدٌ كَالْتَوْفِيقِ، وَلَا تِجَارَةٌ كَالْعَمَلِ الصَّالِحِ، وَلَا رِنِحٌ كَالْتَّوَابِ، وَلَا وَرَعٌ كَالْوُقُوفِ عِنْدَ الشُّبْهَةِ، وَلَا زُهْدٌ كَالزُّهْدِ فِي الْحُرَامِ، وَلَا عِلْمٌ كَالْتَّفَكُّرِ، وَلَا عِبَادَةٌ كَأَدَاءِ الْفَرَائِضِ، وَلَا إِيْمَانٌ كَالْحَيَاءِ وَالصَّبْرِ، وَلَا حَسَبٌ كَالْتَّوَاضُعِ، وَلَا شَرَفٌ كَالْعِلْمِ، وَلَا عِزٌّ كَالْحِلْمِ، وَلَا مُظَاهَرَةٌ أَوْثَقُ مِنَ الْمُسَاوَرَةِ» (حکمت/۱۱۳) سرمایه‌ای از عقل سودمندتر نیست، و تنهایی ترسناک‌تر از خودبینی، و عقلی چون دوراندیشی، و بزرگواری چون تقوی، و هم‌نشینی چون اخلاق خوش، و میراثی چون ادب، و رهبری چون توفیق الهی، و تجارتی چون عمل صالح، و سودی چون پاداش الهی، و پارسائی چون پرهیز از شبهات، و زهدی چون بی‌اعتنایی به دنیای حرام، و دانشی چون اندیشیدن، و عبادتی چون انجام واجبات، و ایمانی چون حیا و صبر، و خویشاوندی چون فروتنی، و شرافتی چون دانش، و عزتی چون بردباری، و پشتیبانی مطمئن‌تر از مشورت کردن نیست.

محور هم‌نشینی	
سجع	«العلم» و «الحلم»
جناس	«العلم» و «الحلم»
واج‌آرایی	(واج‌آرایی لام)
تکرار	لای نفی جنس (۱۸ مرتبه)
مراعات‌النظیر	«تجارة»، «ریح»

میان واژه‌های «تجارة» و «ریح» مراعات‌النظیر وجود دارد. میان کلمات «العلم» و «الحلم» سجع و جناس مشاهده می‌شود. نکته مهمی که امام (ع) در این حکمت بدان اشاره کرده است وجه تمایز انسان بر حیوان و بهره‌مندی وی از عقل و خرد است. این امتیاز وی را در به کسب سرمایه‌های مادی و معنوی رهنمون می‌سازد. در بخش دیگری از این حکمت آن حضرت انسان‌ها را از خودبینی و خودخواهی برحذر می‌دارد. در ادامه امام (ع) بر لزوم تقوا تأکید می‌کند و اشاره می‌کند که گرمی‌ترین انسان‌ها نزد خداوند باتقواترین آنان است. سپس به هم‌نشین خوب و اخلاق نیک دعوت می‌کند و مال استعاره تصریحیه از عقل است. وجه شبهه: سودرسانی است. تجارت استعاره تصریحیه از عمل صالح است. وجه شبهه: رساندن نفع است. پس از واکاوی محورهای هم‌نشینی و جانشینی مشاهده می‌شود که امام به‌منظور تبیین بهتر مفاهیم موردنظر از شگردهای ادبی نظیر سجع، جناس، واج‌آرایی و تکرار در محور هم‌نشینی و از استعاره تصریحیه در محور جانشینی بهره گرفته است. تکرار لای نفی جنس در این فراز بیانگر تأکید ایشان بر مسائل اخلاقی و استفاده مطلوب از عقل و خرد است.

۸-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۱۱۹

«مَثَلُ الدُّنْيَا كَمَثَلِ الْحَيَّةِ لَيِّنٌ مَسُّهَا، وَالسُّمُّ النَّافِعُ فِي جَوْفِهَا، يَهْوِي إِلَيْهَا الْعَرُ الْجَاهِلُ، وَيَحْذَرُهَا ذُو اللَّبِّ الْعَاقِلُ» (حکمت/۱۱۹) دنیای حرام چون مار سمی است، پوست آن نرم ولی سم‌کشنده در درون دارد، نادان فریب خورده به آن می‌گراید و هوشمند عاقل از آن دوری گزیند.

امام (ع) دنیا را به ماری همانند کرده که دارای سمی کشنده است و انسان نادان فریفته آن می‌شود. دنیا در برابر دیدگان انسان همانند غذایی خوشمزه و لذیذ است که دسترسی به آن بسیار آسان است، حال آن که وابستگی و تمایل به آن سبب عذابی دردناک و بدبختی در آخرت می‌شود؛ از این رو انسان ناآگاه و نادان از فرجام بد به‌سوی آن رهسپار می‌شود و انسان خردمند و آگاه از آن دوری می‌گزیند. با توجه به اینکه لمس کردن مار ملایم و نیکو به نظر می‌رسد، انسان نادان آن را همانند النگویی از جنس طلا یا نقره می‌پندارد و به سبب ناآگاهی از زهری که درون مار وجود دارد، به‌طرف آن می‌رود، اما شخص آگاه به مار نزدیک نمی‌شود. دنیا به ماری همانند شده که ظاهر آن خوشایند است، حال آنکه باطنی خطرناک دارد. میان کلمات «الجاهل» و «العاقل» سجع و طباق وجود دارد. امام (ع) از طریق کاربست جادوی مجاورت در قالب سجع و طباق مخاطب را از دل‌بستگی به دنیای حرام که ظاهر آن زیبا و باطن آن زهرآگین و کشنده است باز می‌دارد. شگرد هنری جادوی مجاورت در چارچوب صنعت طباق سبب انسجام و اتحاد معنایی در این حکمت شده است. روشن است که مخاطب با خوانش این حکمت، تکرار را حس می‌کند و این پدیده آهنگ خاصی را به کلام امام (ع) بخشیده است. آهنگی که سبب هم‌نوایی میان واژه‌ها شده است. موسیقی درونی یا هم‌نوایی از عوامل اصلی ایجاد موسیقی در کلام ایشان به شمار می‌آید. کارکرد جادوی مجاورت در این عبارات این است که امام علی (ع) تصویر فریبنده بودن دنیا را به‌خوبی در ذهن شنونده ترسیم نموده است.

۹-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۱۲۶

«عَجِبْتُ لِلْبَخِيلِ يَسْتَعْجِلُ الْفَقْرَ الَّذِي مِنْهُ هَرَبٌ وَيَفُوتُهُ الْغِنَى الَّذِي إِيَّاهُ طَلَبَ، فَيَعِيشُ فِي الدُّنْيَا عَيْشَ الْفُقَرَاءِ وَيُحَاسِبُ فِي الْآخِرَةِ حِسَابَ الْأَغْنِيَاءِ؛ وَعَجِبْتُ لِلْمُتَكَبِّرِ الَّذِي كَانَ بِالْأَمْسِ نُطْفَةً وَيَكُونُ غَدًا جِيفَةً؛ وَعَجِبْتُ لِمَنْ شَكَّ فِي اللَّهِ وَهُوَ يَرَى خَلْقَ اللَّهِ؛ وَعَجِبْتُ لِمَنْ نَسِيَ الْمَوْتَ وَهُوَ يَرَى [مَنْ يَمُوتُ] الْمَوْتَى؛ وَعَجِبْتُ لِمَنْ أَنْكَرَ النَّشْأَةَ الْأُخْرَى وَهُوَ يَرَى النَّشْأَةَ الْأُولَى؛ وَعَجِبْتُ لِعَامِرٍ دَارَ الْفَنَاءِ وَتَارِكٍ دَارَ الْبَقَاءِ» (حکمت/۱۲۶) در شگفتم از بخیل: به‌سوی فقری می‌شتابد که از آن می‌گریزد، و سرمایه‌ای را از دست می‌دهد که برای آن تلاش می‌کند. در دنیا چون تهیدستان زندگی می‌کند، اما در آخرت چون سرمایه‌داران محاکمه می‌شود. و در شگفتم از متکبری که دیروز نطفه‌ای بی‌ارزش، و فردا مرداری گندیده خواهد بود، و در شگفتم از آن کس که آفرینش پدیده‌ها را می‌نگرد و در وجود خدا تردید دارد، و در شگفتم از آن کس که مردگان را می‌بیند و مرگ را از یاد برده است، و در شگفتم از آن کس که پیدایش دوباره را انکار می‌کند درحالی‌که پیدایش آغازین را می‌نگرد، و در شگفتم از آن کس که خانه نابود شدنی را آباد می‌کند، اما جایگاه همیشگی را از یاد برده است.

محور هم‌نشینی	
جناس	العلم، الحلم/ يعيش، عيش/ يحاسب، حساب/ الموت، الموتى
سجع	هرب، طلب/ نطفة، جيفة/ أولى، أخرى/ الفناء، البقاء
طباق	هرب، طلب/ أولى، أخرى/ الفناء، البقاء/ الفقر، الغنى/ الدنيا، الآخرة/ الفقراء، الأغنياء/ أمس، غداً

تکرار	فعل «عَجِبْتُ» (۶ مرتبه) // النشأة (۲ مرتبه)
مراعات النظير	«تجارة»، «ريح»
مقابله	فَيَعِيشُ فِي الدُّنْيَا عَيْشَ الْفُقَرَاءِ وَيُحَاسِبُ فِي الْآخِرَةِ حِسَابَ الْأَغْيَابِ. كَانَ بِالْأُمْسِ نُطْفَةً وَيَكُونُ غَدًا حَيْفَةً؛

امام علی (ع) در این حکمت به منظور حفظ موسیقی درونی کلام از جادوی مجاورت در قالب سجع، جناس، طباق، تکرار، مراعات‌النظیر و مقابله بهره گرفته است. امام (ع) شش مرتبه در این حکمت فعل ماضی «عجبت» را تکرار کرده است و این بیانگر تأکید ایشان بر شگفتی از انسان‌های مختلف است از جمله انسان‌های بخیل، متکبر، کسی که در وجود خداوند شک دارد، کسی که مرگ را فراموش می‌کند، کسی که روز رستاخیز و آخرت را انکار می‌کند. در سرتاسر جهان و اطراف ما نشانه‌های قدرت و عظمت خداوند به روشنی قابل مشاهده است اما برخی انسان‌ها این امور را انکار می‌کنند. امام فصل زمستان که طبیعت به خواب زمستانی فرو می‌رود و پس از آن در بهار بیدار می‌شود و فصل رویش آغاز می‌شود را در ذهن مخاطب ترسیم می‌نماید و بدین ترتیب وی را از انکار روز رستاخیز بر حذر می‌دارد. امام (ع) از طریق طباق کلماتی که از هم دور هستند را به شیوه‌ای ماهرانه در کنار یکدیگر قرار داده و فاصله آن‌ها را کم‌رنگ کرده است و از هم‌نشینی این واژه‌ها به مقایسه دینای فانی و سرای باقی آخرت می‌پردازد. سجع و جناس در کنار دیگر صنایع ادبی سبب هماهنگی آوایی و موسیقایی در کلام شده است.

۱۰-۱-۲. جادوی مجاورت در حکمت ۱۴۷

«إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبَ أَوْعِيَةً فَخَيْرُهَا أَوْعَاهَا، فَاحْفَظْ عَنِّي مَا أَقُولُ لَكَ. النَّاسُ ثَلَاثَةٌ: فَعَالِمٌ رَبَّانِيٌّ وَمُتَعَلِّمٌ عَلَى سَبِيلِ نَجَاةٍ وَهَجَّجٌ رَعَاغٌ، أَتْبَاعُ كُلِّ نَاعِقٍ يَمِيلُونَ مَعَ كُلِّ رِيحٍ، لَمْ يَسْتَضِيئُوا بِنُورِ الْعِلْمِ وَ لَمْ يَلْجَأُوا إِلَى رُكْنٍ وَثِيقٍ. الْعِلْمُ خَيْرٌ مِنَ الْمَالِ، الْعِلْمُ يَحْرُسُكَ وَأَنْتَ تَحْرُسُ الْمَالَ، وَالْمَالُ تَنْقُصُهُ النَّفَقَةُ وَالْعِلْمُ يَزْكُو عَلَى الْإِنْفَاقِ، وَصَنِيعُ الْمَالِ يَزُولُ بِزَوَالِهِ. مَعْرِفَةُ الْعِلْمِ دِينَ يُدَانُ بِهِ، بِهِ يَكْسِبُ الْإِنْسَانُ الطَّاعَةَ فِي حَيَاتِهِ وَجَمِيلَ الْأُخْدُوتَةِ بَعْدَ وَفَاتِهِ، وَالْعِلْمُ حَاكِمٌ وَالْمَالُ مُحْكَمٌ عَلَيْهِ. هَلَكَ خَزَائِنُ الْأَمْوَالِ وَهُمْ أَحْيَاءٌ وَالْعُلَمَاءُ بَاقُونَ مَا بَقِيَ الدَّهْرُ، أَعْيَابُهُمْ مَفْقُودَةٌ وَأَمْتَانُهُمْ فِي الْقُلُوبِ مَوْجُودَةٌ. هَا إِنَّ هَاهُنَا لَعِلْمًا جَمًّا - وَ أَشَارَ بِيَدِهِ إِلَى صَدْرِهِ - لَوْ أَصَبْتُ لَهُ حَمَلَةً؛ بَلَى أَصَبْتُ لِقِنًا غَيْرَ مَأْمُونٍ عَلَيْهِ، مُسْتَعْمِلًا آلَةَ الدِّينِ لِلدُّنْيَا وَ مُسْتَظْهِرًا بِنِعْمِ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ وَحُجَّجَهُ عَلَى أَوْلِيَائِهِ؛ أَوْ مُنْقَادًا لِحَمَلَةِ الْحَقِّ، لَا بَصِيرَةَ لَهُ فِي أَحْتَائِهِ، يَنْقَدِخُ الشُّكُّ فِي قَلْبِهِ لِأَوَّلِ عَارِضٍ مِنْ شُبُهَةٍ، أَلَا لَا ذَا وَلَا ذَاكَ؛ أَوْ مِنْهُمَا بِاللَّذَّةِ سَلَسَ الْقِيَادِ لِلشَّهْوَةِ أَوْ مُغْرَمًا بِالْجَمْعِ وَالْإِدْخَارِ؛ لَيْسَا مِنْ رِعَاةِ الدِّينِ فِي شَيْءٍ، أَقْرَبُ شَيْءٍ شَبَهًا بِمَا الْأَنْعَامِ السَّائِمَةِ؛ كَذَلِكَ يَمُوتُ الْعِلْمُ بِمُوتِ حَامِلِيهِ. أَلَلَّهُمْ بَلَى لَا تَخْلُو الْأَرْضُ مِنْ قَاتِمٍ لِلَّهِ بِحُجَّةٍ إِمَّا ظَاهِرًا مَشْهُورًا وَإِمَّا خَائِفًا مَغْمُورًا، لِنَلَا تَبْطُلَ حُجْجُ اللَّهِ وَبَيِّنَاتُهُ، وَكَمْ ذَا وَأَيْنَ أَوْلَنِكَ؟ أَوْلَنِكَ وَاللَّهُ الْأَقْلُونَ عَدْدًا وَالْأَعْظَمُونَ عِنْدَ اللَّهِ قَدْرًا، يَحْفَظُ اللَّهُ بِهَمِّ حُجَّجِهِ وَبَيِّنَاتِهِ، حَتَّى يُودِعُهَا نَظْرَاءَهُمْ وَيَنْزِعُهَا فِي قُلُوبِ أَشْبَاهِهِمْ؛ هَجَمَ بِهَمِّ الْعِلْمِ عَلَى حَقِيقَةِ الْبَصِيرَةِ وَبَاشَرُوا رُوحَ الْبَاقِينَ وَاسْتَلْتَلُوا مَا اسْتَوْعَرَهُ الْمُتَرَفُّونَ وَ بَسُوا بِمَا اسْتَوْحَشَ مِنْهُ الْجَاهِلُونَ، وَصَحِبُوا الدُّنْيَا بِأَبْدَانٍ أَرْوَاحُهَا مُعَلَّقَةٌ بِالْمَحَلِّ الْأَعْلَى؛ أَوْلَنِكَ خُلَفَاءُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ وَالِدَعَاةُ إِلَى دِينِهِ؛ آه آه، شَوْقًا إِلَى رُؤْيَيْهِمْ. انصرفت يَا كَمِيلُ إِذَا شِئْتَ» (حکمت/۱۴۷) مردم سه دسته‌اند، دانشمند الهی، و آموزنده‌ای بر راه رستگاری، و پشه‌های دست خوش باد و طوفان و همیشه سرگردان، که به دنبال هر سر و صدایی می‌روند، و با وزش هر بادی حرکت می‌کنند، نه از روشنایی دانش

نور گرفتند، و نه به پناهگاه استواری پناه گرفتند. دانش بهتر از مال است؛ زیرا علم، نگهبان تو است، و مال را تو باید نگهبان باشی مال با بخشش کاستی پذیرد اما علم با بخشش فزونی گیرد، و مقام و شخصیتی که با مال به دست آمده با نابودی مال، نابود می‌گردد. شناخت علم راستین (علم الهی) آیینی است که با آن پاداش داده می‌شود، و انسان در دوران زندگی با آن خدا را اطاعت می‌کند، و پس از مرگ، نام نیکو به یادگار گذارد. دانش فرمانروا، و مال فرمانبر است. ثروت‌اندوزان بی‌تقوا مرده گرچه به ظاهر زنده‌اند، اما دانشمندان، تا دنیا برقرار است زنده‌اند، بدن‌هایشان گرچه در زمین پنهان اما یاد آنان در دل‌ها همیشه زنده است. بدان که در اینجا (اشاره به سینه مبارک کرد) دانش فراوانی انباشته است، ای‌کاش کسانی را می‌یافتم که می‌توانستند آن را بیاموزند آری تیزهوشانی می‌یابم اما مورد اعتماد نمی‌باشند، دین را وسیله دنیا قرار داده، و با نعمت‌های خدا بر بندگان، و با برهان‌های الهی بر دوستان خدا فخر می‌فروشند. یا گروهی که تسلیم حاملان حق می‌باشند اما ژرف‌اندیشی لازم را در شناخت حقیقت ندارند، که با اولین شبهه‌ای، شک و تردید در دلشان ریشه می‌زند پس نه آنها، و نه این‌ها، سزاوار آموختن دانش‌های فراوان من نمی‌باشند. یا فرد دیگری که سخت در پی لذت بوده، و اختیار خود را به شهوت داده است، یا آن که در ثروت‌اندوزی حرص می‌ورزد، هیچ‌کدام از آنان نمی‌توانند از دین پاسداری کنند، و بیشتر به چهارپایان چرنده شباهت دارند، و چنین است که دانش با مرگ دارندگان دانش می‌میرد. آری خداوند زمین هیچ‌گاه از حجت الهی خالی نیست، که برای خدا با برهان روشن قیام کند، یا آشکار و شناخته‌شده، یا بیمناک و پنهان، تا حجت خدا باطل نشود، و نشانه‌هایشان از میان نرود. تعدادشان چقدر و در کجا هستند. به خدا سوگند که تعدادشان اندک ولی نزد خدا بزرگ مقدارند، که خدا به وسیله آنان حجت‌ها و نشانه‌های خود را نگاه می‌دارد، تا به کسانی که همانندشان هستند بسپارد، و در دل‌های آنان بکارد، آنان که دانش، نور حقیقت‌بینی را بر قلبشان تابیده، و روح یقین را دریافته‌اند، که آنچه را خوشگذاران‌ها دشوار می‌شمارند، آسان گرفتند، و با آنچه که ناآگاهان از آن هراس داشتند انس گرفتند. در دنیا با بدن‌هایی زندگی می‌کنند، که ارواحشان به جهان بالا پیوند خورده است، آنان جانشینان خدا در زمین، و دعوت‌کنندگان مردم به دین خدایند. آه، آه، چه سخت اشتیاق دیدارشان را دارم! ای کمیل هرگاه خواستی بازگرد.

محور هم‌نشینی	
سجج	حیاته، وفاته/ مفقوده/ موجوده/ مشهوداً، مغموراً/ عدداً، قدرأ/ یودعها، یوزعها
طباق	حیاته، وفاته/ مفقوده، موجوده/ استلنوا، ماسوعره، أنسوا، استوحش
تکرار	العلم (۶ مرتبه)، المال (۵ مرتبه)
مراعات‌النظیر	يَسْتَضِيئُوا، يَنْوِرُ الْعِلْمُ، يَمِيلُونَ، رِيحُ الْمَالِ، التَّقَفُّ مِنْهُمَا بِاللَّذَّةِ، سَلَسَ الْقِيَادَ لِلشَّهْوَةِ/ البصيرة، اليقين
لف و نشر	الْعِلْمُ خَيْرٌ مِنَ الْمَالِ، الْعِلْمُ يَخْرُسُكَ وَأَنْتَ تَخْرُسُ الْمَالَ
جناس	حیاته، وفاته/ مفقوده/ موجوده/ مشهوداً، مغموراً/ عدداً، قدرأ/ یودعها، یوزعها
مقابله	فَيَعِيشُ فِي الدُّنْيَا عَيْشَ الْفُقَرَاءِ وَيُحَاسِبُ فِي الْآخِرَةِ حِسَابَ الْأَغْنِيَاءِ. كَانَ بِالْأَنْسِ نُطْفَةً وَيَكُونُ غَدًا جِيفَةً؛

امام (ع) با گزینش صحیح واژگان و هم‌نشینی آن‌ها در کنار یکدیگر و بهره‌گیری از موسیقی میان بخش‌های مختلف این حکمت هماهنگی ایجاد کرده است و بدین ترتیب میان واژگان و موسیقی پیوندی محکم برقرار ساخته است. ایشان با بهره‌گیری از مراعات‌النظیر نه تنها اجزای مشابه را در کنار یکدیگر قرار داده است، بلکه میان این عناصر تناسب و وحدت ایجاد کرده است. تکرار از پدیده‌هایی است که به غنای موسیقایی سخن می‌انجامد. این روش یکی از عوامل جدایی‌ناپذیر ایجاد موسیقی است. در این حکمت امام علی (ع) با بهره‌جستن از آوای حروف و تکرار، موسیقی کلام خویش را برای مخاطب دلپذیر کرده است. ایشان از طریق تکرار بر بار معنایی این حکمت افزوده و ساختار موسیقایی کلام خود را متمایز نموده است. تکرار در این فراز به منظور القای مفاهیم و معانی استفاده شده است. با توجه به اینکه کاربست واژه‌های هم شکل به وحدت کلام می‌انجامد؛ از این رو جناس یا آوردن واژه‌های هم‌جنس در این عبارات موسیقی کلام را تقویت می‌کند. واژه «همج» (پشه) به سبب بی‌ارزشی و حقارت استعاره از عوام و اشخاص ساده‌لوح است. اصطلاح «میلون مع کل ریح» کنایه از ناتوانی انسان‌های ساده لوح در پای‌بندی و ثبات در یک مرام و مذهب است. امام (ع) با استفاده از گزینش مناسب واژه‌ها و هم‌نشین کردن آن‌ها در کنار یکدیگر و بهره‌جستن از موسیقی میان عناصر این حکمت هماهنگی خاصی را پدید آورده است و بدین ترتیب میان واژگان و موسیقی پیوندی تنگاتنگ برقرار ساخته است.

۳. نتیجه‌گیری

پس از واکاوی جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج‌البلاغه یافته‌های این جستار به شرح ذیل بیان می‌شود:

شگرد هنری و ادبی جادوی مجاورت در قالب صنایع ادبی نظیر تکرار، جناس، واج‌آرایی، سجع، طباق، تشابه الأَطراف، مراعات‌النظیر و لف و نشر، انسجام و اتحاد معنایی را در حکمت‌های نهج‌البلاغه ایجاد می‌کند. هم‌نشینی صحیح واژگان، موجب تمایز سبک امام علی (ع) شده است. به کارگیری صنایع لفظی و هم‌نشینی آن‌ها در کنار یکدیگر و برخورداری از ویژگی‌های آوایی مشابه سبب ایجاد هارمونی و هماهنگی ویژه‌ای شده که بدین ترتیب نه تنها معنای جدید را در کلام آفریده است؛ بلکه بدین‌وسیله مفاهیم با تأکید بیشتری مطرح شده است. به کارگیری عناصر مشابه و تکرارهای آوایی، کارکرد معنایی را در متن به وجود آورده است. امام (ع) در محور هم‌نشینی با استفاده از گزینش مناسب واژه‌ها و هم‌نشین کردن آن‌ها در کنار یکدیگر و بهره‌جستن از موسیقی میان عناصر حکمت‌ها هماهنگی خاصی را پدید آورده است و بدین ترتیب میان واژگان و موسیقی پیوندی محکم برقرار ساخته است. ایشان از طریق تکرار بر بار معنایی این حکمت افزوده و ساختار موسیقایی کلام خود را متمایز نموده است. کارکردهای جادوی مجاورت در کلمات قصار نهج‌البلاغه شامل جاودانگی کلام به‌وسیله تحکیم موسیقی، تقویت بار احساسی کلام، خلق معنا، وحدت و انسجام بخشیدن به معناها، انتقال بهتر مفاهیم و تقویت معنا است. امام علی (ع) در محور جانشینی به شیوه‌ای خردمندانه و هنرمندانه از استعاره‌ها و کنایه‌های گوناگونی استفاده کرده است که در هر یک از آن‌ها نکات ظریفی وجود دارد.

منابع

- ابن عاشور، محمدطاهر (بی تا). موجز البلاغة. تونس: مطبعة تونس.
- احمدی، بابک (۱۳۸۵). ساختار و تأویل متن. چاپ دوازدهم. تهران: نشر مرکز.
- انیس، ابراهیم (۱۹۷۳ م). أصوات لغویة. قاهرة: دارالمعارف.
- باقری، مهتری (۱۳۸۴). مقدمات زبان شناسی. تهران: قطره.
- جرجانی، عبدالقاهر (۱۳۸۱). أسرار البلاغة. ترجمه جلیل تجلیل، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران.
- جرداق، جرج (۱۹۹۷ م). روائع نوح البلاغة. بیروت: مرکز الغدير للدراسات الإسلامية.
- حسینی، عبدالله، ناعمی، زهره، و اطهری نیا، مریم (۱۴۰۲). سبک شناسی گفتمان نهج البلاغه بر مبنای نظریه نقش گرای هلیدی. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال یازدهم، شماره ۴۱، ۷۳-۹۵.
- دشتی، محمد. (۱۳۹۰). ترجمه نهج البلاغه. چاپ هفتم. قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم.
- شاملو، احمد. (۱۳۸۹). مجموعه اشعار. چاپ نهم. تهران: نگاه.
- شاهرودی، فرحناز، شهبازی، محمود، مختاری، قاسم و سجادی، سید ابوالفضل (۱۴۰۰). جادوی مجاورت در گفتارهایی چند از خطبه های نهج البلاغه. دو فصلنامه پژوهش نامه علوی، سال دوازدهم، شماره ۲، ۲۰۷-۲۲۹.
- شاهرودی، فرحناز، شهبازی، محمود، مختاری، قاسم و سجادی، سید ابوالفضل (۱۴۰۲). بررسی و تحلیل تأثیر جادوی مجاورت در آفرینش موسیقی و معنا در خطبه ۹۳ نهج البلاغه موسوم به خطبه فتنه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال یازدهم، شماره ۴۲، ۶-۲۱.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۷). جادوی مجاورت. مجله بخارا، سال نخست، شماره ۲، ۱۵-۲۶.
- ----- (۱۳۸۶). موسیقی شعر. چاپ دوم. تهران: آگاه.
- ----- (۱۳۹۶). رستاخیز کلمات. چاپ چهارم. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی محمدرضا و گلچین، میترا (۱۳۸۱). جلوه هایی از جادوی مجاورت در مثنوی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۴ و ۵، ۲۹-۴۲.
- عباس، حسن (۱۹۹۸ م). خصائص الحروف و معانیها. دمشق: منشورات اتحاد کتاب العرب.
- عودة، علی یونس (۲۰۱۱ م). البنیات الأسلوبية في شعر أحمد الوائلي. شهادة الماجستير. استاذ مشرف: سامی علی جبار المنصوري. عراق: جامعة البصرة.
- علی پور، مصطفی (۱۳۷۴). ساختار زبان شعر امروز، چاپ چهارم. تهران: فردوس.
- علوی مقدم، مهیار (۱۳۷۷). نظریه های نقد ادبی معاصر (صورت گرایی و ساخت گرایی). چاپ نخست. تهران: سمت.
- قره خانی، ناصر (۱۲۹۷). بررسی معنی شناسی واژه ذلت در نهج البلاغه با رویکرد با هم آیی هم نشینی و جانشینی. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال ششم، شماره ۲۴، ۱-۱۹.
- قنبری پریخانی، نازی و طاهری نیا، علی باقر (۱۳۹۷). کاربست دوگانه نظریه انسجام و تحلیل محتوای کیفی در تحلیل متن محور خطبه های جهادی امام علی (ع). دو فصلنامه پژوهش نامه علوی، سال یازدهم، شماره ۲، ۲۰۷-۲۲۹.

- مسبوق، مهدی و نسیم بهار، نرگس (۱۳۹۲). پیوند موسیقی و رثا در شعر خنساء. پژوهشنامه ادب غنایی، شماره ۲۰، ۲۵۵-۲۷۸.
- مهدوی آرا، مصطفی و نوری کیدقانی، سید مهدی (۱۳۹۸). بررسی کارکرد موسیقی شعر بردونی در تصویر-آفرینی. دو فصلنامه نقد ادب معاصر عربی، سال نهم، شماره ۱۶، ۱-۲۴.
- نوروزی، یعقوب (۱۴۰۱). جادوی مجاورت در شعر شفیع کدکنی. فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی، سال سیزدهم، شماره ۱۵۳، ۱۸۳-۲۰۸.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۷۸). میانی زبان‌شناسی. چاپ چهارم. تهران: نشر نیلوفر.
- یاکوبسن، رومن (۱۳۸۰). قطب‌های استعاره و مجاز. فرزانه سجودی، ساختگرایی و پسا ساختگرایی مطالعات ادبی، تهران، سوره مهر، ۱۱۶-۱۲۸.